
Razprave

France Kresal

Mezde in plače na Slovenskem od novele obrtnega reda 1885 do kolektivnih pogodb 1991

V razpravi obravnavam mezde in plače zadnjih 100 let, in sicer od Zakona o noveli obrtnega reda z dne 8. marca 1885, ki je določal način izplačevanja mezd, do splošnih kolektivnih pogodb leta 1991, ko so po 40-letnem obdobju osebnih dohodkov v razmerah delavskega samoupravljanja plače delojemalcev dobile zopet svojo prvotno funkcijo. Prikazati želim razvoj od mezdnih odnosov brez posebnih delavskih pravic in zaščite v razmerah gospodarskega liberalizma do urejenih delovnih razmerij v poznejšem razvoju tržnega gospodarstva. Prikazati želim razvoj različnega urejanja mezd in mezdnih razmerij za fizično delo na eni strani in plača za umsko delo na drugi strani.

Mezda in plača sta v denarju izraženo plačilo za delo. Plača v ožjem pomenu besede pa je izraz, ki se je pri nas uporabljal pred drugo svetovno vojno v pomenu plačevanja umskega dela javnih in privatnih nameščencev, vseh del "višje vrste" (knjigovodij, inženirjev, faktorjev ipd.), za katere niso veljala določila Obrtnega reda iz leta 1885 in pozneje Zakona o zaščiti delavcev iz leta 1922. V tem času je veljala delitev na fizično in umsko delo - na mezde in mezдно delo ter na plače in službe. Pojavljala so se številna gibanja v boju za večje zaslužke, ki so se imenovala mezdna gibanja. Izraz tarifno gibanje za isto dejanje je bil manj v rabi. Številne kolektivne pogodbe so določale in urejale praviloma le mezde, plač pa ne.

Mezde so bile akordne, urne ali dnevne. Obračunavale so se tedensko, izplačevale pa tedensko ali štirinajstdnevno. Plače so bile praviloma mesečne. Prejemali so jih umski delavci, v industriji od mojstrov navzgor, javni in privatni nameščenci, državni uslužbenci. Direktorji so razen udeležbe pri dobičku, tantiemah in dividendah prejemali še letno plačo.

Očitna prvotna delitev na delavce in nameščence se je z razvojem organizacije dela, tehnologije in delovnih razmerij zbrisala. Po drugi svetovni vojni so vsi zaposleni dobivali mesečne plače. Z uvedbo samoupravljanja se je za plače uvajal izraz osebni dohodek. V pogovornem jeziku in neuradno pa je izraz plača ostal ves čas v veljavi, medtem ko je mezda izginila iz rabe. Po drugi svetovni vojni so bile pri nas mezde in plače izenačene.

Podatke o mezdah in plačah bom skušal ilustrativno primerjati s cenami nekaterih izdelkov predvsem iz skupine življenjskih stroškov, za obdobje med dvema vojnoma pa tudi s strukturo življenjskih stroškov eksistenčnega minimuma.

Od mezdnih odnosov do urejenih delovnih razmerij

V razmerah gospodarskega liberalizma so se razvila mezdna razmerja brez delavske zaščite in varstva pravic. Obrtni red iz leta 1859 ni vseboval nobenih določb o varstvu in zašiti pomožnih delavcev. Šele novele iz let 1883, 1885, 1895 in 1902 so vsebovale določbe o varstvu in zaščiti delavca.¹

Odnos države in družbe do mezdnih odnosov se je spreminjal. Urejanje delovnih razmerij lahko razdelimo v tri faze. V prvem obdobju država ni posegala v urejanje mezdnih odnosov z delavsko zakonodajo. Družba je posledice prevelikega izkoriščanja skušala omiliti z dobrodelnostjo in kolektivno samopomočjo, ustanavljali so delavska bolniška in podporna društva. To obdobje je trajalo do 80-ih let 19. stoletja.²

V obdobju liberalnega kapitalizma so se z razvojem industrije in zaposlovanjem velikega števila delavcev razvili povsem novi odnosi med delodajalci in delojemalci. Prejšnje cehovske stanovske solidarnosti ni bilo več, država pa še ni oblikovala novih norm medsebojnih odnosov - delavskozaščitne zakonodaje. Zgolj osebna svoboda delojemalcev je bila preslabotna osnova za sklepanje enakopravnih pogodb o delovnem razmerju.

Industrijski oziroma tovarniški delavci so postajali najštevilčnejši delojemalci. Tovarniška proizvodnja je naraščala, ob tem pa je bilo vse očitnejše vse večje izkoriščanje delavstva. Za delavce v tovarnah in rudnikih ni bilo omejitve delovnega časa, delali so tudi otroci in ženske, in to v težkih delovnih razmerah, tudi ponoči in ob nedeljah. Izplačevanje mezd je bilo samovoljno, razvit je bil "truck" sistem, v katerem so delavci namesto denarja dobivali posebne markice, ki so jih lahko vnovčili samo v določenih prodajalnah (delodajalčevih), s čimer so bili podrejeni mezdni odnosi še bolj poudarjeni.

V takih razmerah je prišlo do prve intervencije države v mezdna razmerja. Z zakonom z dne 17. junija 1883 so bili osnovani obrtni inšpektorati, ki so skrbeli za osnovno delavsko zaščito in za varstvo pri delu. Novela Obrtnega reda z dne 8. marca 1885 vsebuje določbe o pomožnih delavcih in njihovi zaščiti. Med pomožne delavce so sodili tovarniški delavci, pomočniki, vajenci in drugi delavci ter nižji uslužbenci, ki so opravljali pomožne službe "nižje vrste"; tisti, ki so imeli "višje službe" z mesečno ali letno plačo (delovodje, mehaniki, faktorji, odpravniki, knjigovodje, blagajniki, risarji, kemiki, inženirji ipd.), niso sodili med pomožne delavce, kot nameščenci so imeli drugačen status od mezdnih delavcev.³

¹ Anton Kralj: Obrtni red. Zbirka in razlaga najvažnejših obrtnih zakonov in rabsodb upravnega sodišča. Ljubljana 1903, str. 8-9.

² Stojan Bajič: Delovno pravo. Ljubljana 1936, str. 134.

³ France Kresal: Nastanek in razvoj socialne politike na Slovenskem do leta 1941. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja (dalje Prispevki), XXII, 1982, št. 1-2, str. 101-116.

Ta zakon je določal način izplačevanja mezd za tovarniške delavce, prepovedal "truck" sistem in zahteval plačevanje mezd v gotovini. Mezde so bile tedenske, odpovedni rok pa 14-dnevni. Prepovedano je bilo zaposlovanje otrok do 14. leta starosti; mladoletnih delavcev od 14 do 16 let starosti in žensk pa niso smeli zaposlovati na težkih, zdravju škodljivih delih in pri nočnem delu. Delovni čas je bil določen na 11 ur dnevno. Podjetja so morala delovne pogoje objavljati v svojih **delovnih redih**, ki so morali biti dostopni na vpogled vsakomur in podvrženi kontroli državne oblasti. S tem so bili ustvarjeni temelji delavske zaščite, izvajanje je postalo učinkovito z uvedbo obrtnih nadzorništev in inšpektorjev dela 1883. Socialno zavarovanje pa naj bi delavcu in njegovi družini zagotovilo existenco v primeru bolezni, nezgode in smrti, v kasnejši dobi tudi v primeru brezposelnosti. Nezgodno zavarovanje je vpeljal zakon z dne 28. decembra 1887, bolniško pa 30. marca 1888.⁴

Delavci niso imeli vsi enakih pravic, ugodnosti in zaščite. Delavci v rudarstvu in metalurgiji, pri državnih železnicah in nekaterih drugih državnih ustanovah so imeli pokojninsko zavarovanje, delavci v industriji in obrti pa ne. Rudarji so imeli svojega predstavnika v rudniški upravi prek svojega zastopstva v drugi skupini rudarskih zadrug, ki jih je določal Rudarski zakon iz leta 1896, v industriji pa so dobili delavske zaščitnike šele po prvi svetovni vojni. Tudi delovni čas ni bil povsod enak, čeprav je bil omejen na 11 ur dnevno; bilo je veliko izjem in drugačnih določb za posamezne kategorije delavcev.

V tem obdobju je družba aktivno posegala v razvoj in izboljševanje mezdnih razmerij z idejami in socialnimi programi socialne demokracije in krščanskega socializma (po papeški socialni okrožnici *Rerum novarum* 1891). Razvile so se delavske stranke in delavske strokovne organizacije - sindikati. Delavci so se organizirano borili za izboljšanje delovnih razmer v številnih mezdnih gibanjih in stavkah. Sindikati so se ob uspešnem zaključku takih akcij sporazumevali s podjetniki in sklepali **kolektivne pogodbe**. Z njimi niso urejali samo razmerja do sindikatov, marveč so določali tudi pravila, ki naj veljajo za delovna razmerja. Tako so minimalne delovne pogoje, ki jih je določala država, dopolnjevali s sporazumi med delavskimi sindikati in podjetniki, zlasti glede mezd in delovnega časa. Kasneje, leta 1907, je delovno pravo okrepilo učinek norm kolektivne pogodbe s tem, da jim je dalo moč zakona.⁵

Nastanek Jugoslavije je zavrl razvoj mezdnih odnosov v modernejše oblike delovnih razmerij. Nova okvirna delavska zakonodaja, ki je bila sprejeta 1922, je predvsem poenotila delavsko zaščito v vsej državi. Večjih in novih pravic delavcev iz delovnega razmerja pa ni prinesla. Tudi prejšnja neenakost doseženih pravic iz delavske zaščite in socialnega zavarovanja posameznih kategorij delavcev in nameščencev je ostala še naprej. Glavne pridobitve razvoja delovnih razmerij

⁴ F. Kresal: Pregled razvoja delavskozaščitne zakonodaje in ustanov delavske zaščite v Sloveniji med obema vojnoma. *Prispevki*, IX-X, 1968-1969, št. 1-2, str. 103-190.

⁵ F. Kresal: Zgodovina kolektivnih pogodb na Slovenskem. *Teorija in praksa* 28, 1991, št. 12, str. 1455-1468.

med obema vojnama so bile: uvedba 8-urnega delovnika (30. 12. 1918), uvedba delavskih zaupnikov (18. 12. 1918), podpiranje brezposlenih (5. 12. 1918), uvedba delavske zbornice kot interesne predstavnice delavcev in nameščencev (21. 5. 1921), stanovanjska zaščita (od 6. 6. 1918 do 1. 11. 1929), začetek izvajanja pokojninskega zavarovanja vseh delavcev (1. 9. 1937) in Uredba o določanju minimalnih mezd, sklepanju kolektivnih pogodb, poravnavanju in razsodništvu z dne 12. februarja 1937. Ta uredba po svoji vsebini zaključuje drugo fazo intervencije države v urejanje delovnih razmerij, ki je trajala od 1885 do 1937.⁶

Zakon o zaščiti delavcev iz leta 1922 je zaposlene še naprej delil na pomožno osebje-delavce in na "osebe, katerim se poverjajo posli višje vrste (poslovodje, knjigovodje, blagajniki, inženirji, ipd.)."⁷ Delavci so prejeli tedenske mezde, ki so bile določene z urno ali akordno mezdo; dnevničarji so prejeli dnevno mezdo. Nameščenci so prejeli mesečne plače. K mezdami in plačam so prištevali različne doklade: družinske, draginjske, premijske, dodatek za delo ob nedeljah in praznikih, za podaljšano delo. Za potrebe socialnega zavarovanja so bili delavci v industriji in obrti razvrščeni v 12 mezdnih razredov, rudarji v 6 kategorij, železničarji v 3 kategorije s po 10 razredi, nameščenci pa v 12 plačilnih razredov. V določeni mezdni razred oziroma plačilni razred so bili uvrščeni glede na višino delavčeve mezde ali nameščenceve plače. Določena mezda iz določenega mezdne razreda se je imenovala zavarovana mezda. Služila je za določanje vseh prispevkov in za višino pravic iz socialnega zavarovanja.⁸

Mezdni sistem je bil kombinacija časovnih in akordnih norm s trendom zviševanja akordnega sistema. Leta 1928 je časovno mezdo prejelo 53 % delavcev in akordno 47 %, leta 1930 pa časovno mezdo samo še 44 % in akordno 56 %. Akordni sistem je bil vpeljan predvsem za nekvalificirane in priučene delavce, ki so bili v večini, kvalificiranih je bilo samo 20 %. Zlasti neugodna je bila kvalifikacijska struktura zaposlenih žensk, saj so delale skoraj izključno na akord.⁹

Mezde in plače do prve svetovne vojne

Podatke o mezdah in plačah vsebujejo državne statistike, poročila in statistike ustanov socialnega zavarovanja in kolektivne pogodbe. Vendar ti podatki niso nikjer sistematično zbrani. Za bombažno predilnico v Litiji sem zbral podatke o mezdah mladoletnih pomožnih delavcev, delavk, delavcev in predelavcev v letih od 1889 do 1913 in jih navajam v tabeli.

Mezdni sistem je bil kombiniran s plačevanjem dela po času in akordu. Na akord je delalo 50 % do 75 % delavcev. Skoraj vse delavke so delale na akord,

⁶ F. Kresal: Kolektivna pogodba kot vir delovnega prava. Delavske zbornice, kolektivne pogodbe in soupravljanje. Ljubljana 1991, str. 69-86.

⁷ Službene novine, 14.6. 1922, št.128; Uradni list, 13.7. 1922, št. 74, str. 485.

⁸ F. Kresal: Začetki in razvoj delavskega zavarovanja v Sloveniji med obema vojnama. Zgodovinski časopis, XXIV, 1970, št. 3-4, str. 209-245. Ponatis 1988.

⁹ F. Kresal: Tekstilna industrija v Sloveniji. Ljubljana 1976, str. 260-261.

Tabela 1: Tedenske mezde v bombažni predilnici v Litiji 1889-1913

Leto	Mladoletni možni delavci	Delavke	Delavci	Preddelavci	Povprečje
1889	4,8 K	6,0 K	9,6 K	12,0 K	8,10 K
1896	5,0	7,0	9,2	18,0	8,26
1898	5,2	5,6	9,6	16,0	6,90
1904	7,6	9,5	11,0	18,0	9,23
1907	8,2	9,5	12,8	22,3	10,81
1913	9,4	11,4	15,4	26,5	13,30

medtem ko so moški in mladoletni delavci ter preddelavci pretežno delali na urno mezdo. Leta 1907 je bil uveden nov način plačevanja akordnega dela. Vsak delavec je imel določeno zajamčeno dnevno mezdo. Če je delavec na akord zaslužil več, kot je znašala njegova zajamčena dnevna mezda, je prejel akordno mezdo, če pa je na akord zaslužil manj, je prejel svojo zajamčeno dnevno mezdo. Povprečni akordni zaslužki so za 5 % presejali garantirane mezde. Mezdni sistem je bil kombiniran tudi s sistemom premij (stimulacij), ki so znašale od 5 % do 20 % zasluženih mezd in so naraščale z višino mezd, 5 % so znašale za najnižjo tedensko mezdo 3,60 K, 20 % pa za tedenske mezde nad 13,20 K, ki so jih prejeli vsi preddelavci in od leta 1907 tudi večina delavcev. Mezde so naraščale do prve svetovne vojne precej enakomerno z 2,6-odstotno letno stopnjo rasti, razen v letih 1897 in 1898. V litijski predilnici so bile mezde nekoliko nižje kot v Ljubljani in Trzinu. Bile so za 18 % nižje od mezd vevških papirničarjev in za 30 % nižje od mezd tekstilcev v Nachodu na Češkem. Razlike v mezdah so bile tudi po strokah. V živilski industriji so leta 1891 znašale 9,72 K, v lesnopredelovalni 9,24 K in v papirniški in usnjarski industriji 8,76 K. V rudarstvu in metalurgiji so bile mezde skoraj dvakrat višje kot v industriji. Razlike so bile tudi po krajih. Višje so bile v mestih in industrijskih središčih, nižje na podeželju.¹⁰

Kolikšna je bila realna vrednost teh mezd, naj pokaže nekaj primerjav. Leta 1892 je plačeval delavec v Trzinu za hrano in prenočišče 5 K na teden (zaslužil je takrat 10 K), slabše kosilo (juha z mesom) je bilo 0,12 K. V delavski kuhinji v Litiji je leta 1907 stala prehrana 4 K na teden (delavec je takrat zaslužil skoraj 13 K). Če računamo za eksistenčni minimum 8 K na osebo tedensko s predpostavko, da se realna vrednost zaslužkov z leti ni spreminjala in da je polovico življenjskih stroškov 4-članske delavske družine predstavljala prehrana, polovica pa stanovanje, kurjava, obleka in drugo, je skoraj polovica industrijskega delavstva živela v revščini, ker so zaslužili manj, kot so znašali življenjski stroški družine. Število delavcev, ki so živeli v pomanjkanju, se je po letu 1898 zmanjševalo vse do prve svetovne vojne.

¹⁰ F. Kresal: Zgodovina Predilnice Litija. Litija 1986, str. 16-21.

Tako sliko kažejo podatki o konkretnih zasluhkih v tekstilni industriji, kjer je bilo od zaposlenih 66 % žensk in mladoletnih delavcev, ki so malo zasluhili (5 do 11 K) in le ena tretjina je bilo moških delavcev, ki so bolje zasluhili (10 do 26 K). Tretjino moške delovne sile so predstavljali predelavci in mojstri, ki so imeli bistveno višje zasluhke (18 do 50 K). Take so bile razlike znotraj stroke in tovarne.

Velike so bile tudi razlike med posameznimi industrijskimi panogami. Po podatkih nezgodne zavarovalnice za leto 1905 so bile najvišje mezde na železnici, v grafični in strojni industriji ter v rudarstvu in metalurgiji (22 do 24 K tedensko), bistveno nižje so bile v kemični, papirniški, usnjarski, živilski, lesni in gradbeni stroki (14 do 16 K), najnižje pa so bile v tekstilni industriji (12 K tedensko).

Razlike so bile tudi med posameznimi pokrajinami. Do leta 1903 so bile mezde na Štajerskem in Koroškem (graška nezgodna zavarovalnica) za 6 % višje kot na Kranjskem in Primorskem, potem so se mezde bolj zvišale na področju tržaške nezgodne zavarovalnice in so bile te za 1,5 do 3 % višje od štajerskih in koroških. Mezde na področju dunajske nezgodne zavarovalnice (Spodnja in Zgornja Avstrija) so bile za 20 % višje od mezd tržaške nezgodne zavarovalnice (Kranjska in Primorska), na Moravskem in Slovaškem pa so bile za 20 % nižje.¹¹

Uslužbenci so imeli mesečne plače, ki so znašale od 200 do 800 K. Razvrščeni so bili v 6 plačilnih razredov. Razen plače so imeli še pravico do brezplačnega stanovanja ali pa so prejeli stanovanjski dodatek, ki je znašal 25 % do 36 % njihove plače. V nekaterih primerih so podjetja svojim nameščencem plačevala tudi zavarovalne premije in davek od plače ter posebne nagrade.

Direktorji so dobivali pogodbene letne plače, ki so znašale od 12.000 K do 30.000 K in več. Praviloma so bili udeleženi tudi pri dobičku podjetja, tantijemah in dividendah. Direktorja litijske predilnice Julius Schwarz in Eugen Zublin sta leta 1896 prejela vsak po 16.000 K letne plače.¹²

Plače so bile obdavčene progresivno od 0,4 % do 6 %. Obdavčene so bile samo stalne plače, ki so znašale več kot 6400 K letno. To so bile plače uslužbencev drugega in prvega razreda ter plače direktorjev. Davek je znašal od 0,4 % za prvi davčni razred 6400 K (533 K mesečno) do 6 % za letno plačo nad 30.000 K.

Osebo dohodnino so plačevali od skupnih dohodkov nad 1200 K letno in je bila tudi progresivna od 0,6 % do 40 %. Osebo dohodnino so plačevali od predelavcev in mojstrov navzgor (nad 100 K mesečne plače). Tudi bolje plačani kvalificirani delavci, rudarji, metalurgi in železničarji so jo plačevali (nad 23 K tedenske ali 4 K dnevne mezde).

Za poenostavljeno primerjavo bomo vse mezde in plače preračunali na povprečne zaokrožene mesečne zneske za leto 1912. Po teh izračunih lahko delavske mezde uvrstimo v razpon od 50 K do 200 K mesečno, plače uslužbencev od 200 K do 800 K mesečno, plače direktorjev pa od 1000 K do 2500 K in več.

¹¹ Vekoslav Kisovec: Delavsko zavarovanje proti nezgodam. Gorica 1913, str. 26.

¹² F. Kresal: Razvoj predilnice Litija. Litija 1961, str. 22; Arhiv Predilnice Litija.

Mezde in plače med dvema vojnama

Med prvo svetovno vojno in po njej so se realne mezde znižale za polovico. Pred vojno so znašale najpogostejše mezde tovarniških delavcev 2 do 3 K na dan, nato so med vojno inflacijsko narasle in leta 1919 znašale okrog 15 K do 22,5 K na dan. Zaradi inflacije so se mezde vsako leto podvojile do leta 1922. Cene življenjskih potrebščin so se v tem času potrojile. Leta 1920 je bilo določeno razmerje 4 K za 1 din, leta 1922 pa izvedena zamenjava denarja in so se vse vrednosti glasile samo v dinarjih.

Nominalno so zaradi inflacije mezde naraščale do leta 1923 oz. 1924, ko so znašale okrog 39,70 din na dan. Nato so se mezde zniževale do leta 1929, ko so znašale okrog 32,50 din na dan, se v letih 1930 in 1931 zvišale na 33 din, nato pa strmo padale do 1934, ko so znašale samo še 19,61 din na dan. Nato so začele mezde počasi naraščati in so leta 1939 znašale 25,15 din na dan, leta 1940 pa so že inflacijsko narasle na 31 din na dan.¹³

Nihale so tudi cene, vendar ne vse enako. Leta 1921 je za dnevno mezdo lahko kupil 4 kg krušne moke, naslednje leto 5,5 kg, 1923 do 1928 leta 6 do 7 kg, 1929 do 1932 od 8 kg do 9 kg, v letih krize 1933 do 1934, ko so bile mezde najnižje pa le 6 kg moke. Za dnevno mezdo je delavec v letih 1919 - 1920 lahko kupil 1,5 kg govejega mesa, leta 1921, ko je bila realna mezda najnižja, pa celo 3 kg, nato je nihala količina mesa od 2 do 2,5 kg, v letih gospodarske krize pa je zopet narasla na 2,5 do 3,5 kg.

V mariborskih gostilnah se je za enodnevno mezdo lahko kupilo 2 do 3 litre vina, v okoliških vinotocih pa 4 do 5 litrov. Za enako vsoto se je leta 1925 lahko kupilo 40 škatlic vžigalic, 1929 23 škatlic in 1934 samo še 7 škatlic tega monopolnega izdelka na dan. Za par delavskih čevljev je bilo treba leta 1913 delati 3 do 4 dni, leta 1928 pa 10 dni.¹⁴

Bolj objektivno sliko realne vrednosti delavskih mezd prikazuje cena košarice življenjskih potrebščin. Mesečna minimalna potrošnja ene odrasle osebe je bila po računih Delavske zbornice v Ljubljani naslednja: 8 kg pšenične krušne moke, 2 kg koruznega zdroba, 1 kg testenin, 10 kg krompirja, 2 kg fižola, 1 kg riža, 1 kg sladkorja, 3 kg govejega mesa, 1 kg svinjske masti, 0,5 kg surovega masla, 10 litrov mleka, 15 jajc, 2 kg sadja, 0,7 kg žitne kave in 0,3 kg soli. Ta količina hrane je vsebovala 90.424 kalorij, kar je pomenilo po 3014 kalorij na dan. Za štiričlansko delavsko družino so računali 3 take potrošne enote. Za minimum potrošnje obleke odraslega delavca so računali: na vsakih 5 let eno moško suknjo, vsako leto pa po eno obleko, 4 srajce, 4 spodnje hlače, 6 parov nogavic, 2 para čevljev in en klobuk. Za družino so računali pavšalno: za ženo 80 % teh sredstev, za 2 otroka tudi 80 %. Za stanovanjski minimum je veljalo enosobno stanovanje s kuhinjo. Za kurjavo so računali 0,6 t premoga, 3 metre drv na leto. Za

¹³ Izveštaj inšpekcije rada. Beograd 1935, str. 18-19; Poročilo OUZD Ljubljana za leto 1939. Ljubljana 1939, str. 37-38; Radnička zaščita. Zagreb 1940, str. 28-29, 182-183.

¹⁴ Poročilo delavske zbornice v Ljubljani. Ljubljana 1934, str. 33-36.

razsvetljava so upoštevali po 3 kilovatne ure električne energije mesečno. Za družino so računali 2 taki potrošni enoti. Podobne minimalne življenjske stroške je izračunavala tudi inšpekcija dela. Po teh podatkih so stroški za hrano naraščali v dobi inflacije do leta 1923, ko so za eno osebo znašali 382 din mesečno; potem so precej enakomerno padali do leta 1932, ko so znašali 239 din, sredi gospodarske krize leta 1933 so narasli na 261 din, bili leta 1935 najnižji, v znesku 214 din, potem so počasi naraščali do leta 1939, ko so znašali 251 din, leta 1940 pa so se hitro podražili na 279 din mesečno. Celotni stroški eksistenčnega minimuma so naraščali in upadali v enakem tempu in so znašali leta 1923 1337 din, leta 1934 620 din in leta 1940 799 din mesečno.¹⁵

Realne mezde, to je razmerje zaslužkov in stroškov življenjskih potrebščin, so bile najnižje v letih 1918 - 1922 in 1932 - 1934, najvišje v letih 1925 - 1926 in 1930 - 1932. V nobenem obdobju pa povprečni mesečni zaslužki niso zadoščali za pokrivanje življenjskih stroškov navedenega eksistenčnega minimuma. Podrobnejša struktura dejanskih mezd, ki se v obravnavanih letih ni bistveno menjala, pa je bila takale: 54 % delavcev s svojimi zaslužki ni moglo pokrivati stroškov svojega življenjskega minimuma in je živelo v revščini; 12 % delavcev je bilo na nivoju eksistenčnega minimuma, 34 % delavcev si je s svojimi zaslužki lahko omogočilo nekoliko boljši življenjski standard, če jim ni bilo treba vzdrževati družine. Okrog 10 % delavcev s svojimi zaslužki ni moglo pokrivati niti izdatkov za svojo prehrano po eksistenčnem minimumu. Eksistenčnega minimuma štiričlanske delavske družine pa delavci v Sloveniji z enim zaslužkom niso mogli zadovoljivo pokrivati. V takem primeru so se morali prikrajševati pri hrani, obleki in stanovanju in so živeli v revščini.

Razlike med mezdami so bile zelo velike tako po posameznih industrijskih strokah kot po krajih. Najvišje mezde je na primer leta 1928 izplačevalo rudarstvo (45,55 din na dan), grafična industrija (38,11 din na dan), nato kemična in papirniška (31,50 din), tekstilna je bila blizu povprečja (25,10), prav tako gradbena in lesna industrija. Najnižje mezde so imeli delavci, zaposleni v gospodinjstvu (14,48 din), v oblačilni stroki (14,73 din) in v gostinstvu (20,11 din). Leta 1934, ko je kriza še trajala, je najvišje mezde še vedno izplačevala grafična industrija (33,11 din), nato kemična (26,78 din), papirniška (28,41 din), tekstilna (26,78 din) je bila že precej nad povprečjem in je bila edina panoga, ki je mezde med krizo zvišala, gradbena industrija (25,30 din) je precej nazadovala, še bolj pa lesna (20,82 din). Najnižje mezde so bile še vedno v gospodinjstvu (10,79 din), v oblačilni stroki (18,18 din) in v gostinstvu (19,14 din).

Po posameznih krajih so bile mezde naslednje: najvišje so bile okrog večjih industrijskih središč, najnižje pa v podeželskih občinah. Najvišje so bile na območju Tržiča, kjer so leta 1934 znašale v povprečju po 27,63 din na dan, sledile so

¹⁵ Letno poročilo inšpekcije dela v Ljubljani. Izveštaj inšpekcije rada. Beograd 1935, str. 18-19; Indeks, socialnostatiška revija, Zagreb 1940, str. 24-25.

mezde na območju Kranja (26,66 din), Maribora (25,04 din) in Celja. Najnižje so bile mezde na podeželju in sicer na področju Murske Sobote (15,10 din), Novega mesta (16,22 din), Ptuja (16,93 din), Slovenj Gradca (18,46 din) in Celja (18,69 din).¹⁶

Mezde so bile v Sloveniji višje kot drugod v Jugoslaviji, jugoslovanske pa so bile za 12 % nižje od avstrijskih in 35 % višje od italijanskih. Francoske so bile skoraj dvakrat, švedske pa trikrat višje.¹⁷

Za dnevno povprečno mezdo na Slovenskem je delavec leta 1889 lahko kupil 9 kg pšenice, čez 5 let kilogram več in pred vojno okrog 14 kilogramov. Po vojni se je leta 1923 ta količina zmanjšala na nivo iz leta 1889, potem je v letih 1929 do 1936 zopet naraščala do 15 kg in leta 1939 zdrknila na 13 kg kot pred prvo vojno.¹⁸ Po drugi svetovni vojni je leta 1953 količina pšenice za enodnevno plačo zopet dosegla 15 kg, 40 let kasneje pa skoraj 80 kilogramov tega krušnega žita. Leta 1956 je v enem dnevu delavec zaslužil za 10,3 kg črnega kruha, 1971 za 33 kg in 1974 za 36 kg.¹⁹

Plače nameščencev so znašale od 500 do 4.500 din mesečno. V letih inflacije do 1924 so znašale okrog 1700 din brez draginjskih doklad. Po odpravi draginjskih doklad so se zvišale povprečne osnovne plače na okrog 2100 din. Naraščale so do 1927, ko je tri četrtine nameščencev prejelo nad 2500 din mesečne plače. Po letu 1928 so se povprečne plače stalno zniževale do leta 1939, ko je samo še ena tretjina nameščencev zaslužila nad 2500 din. Ves ta čas je okrog 10 % nameščencev prejelo nad 4500 din plače. Slabo plačanih nameščencev z manj kot 1000 din plače je bilo 5 % leta 1927 in je njihov delež naraščal do 20 % leta 1939.²⁰

Nameščenci so razen osnovne plače prejeli še razne dodatke. Po kolektivni pogodbi za mojstre in nameščence v litijski predilnici so imeli brezplačno stanovanje, luč in kurjavo ter vsako leto dve dobri obleki in čevlje ter 12 m bombažnega blaga. Podjetje jim je plačevalo osebni dohodninski davek in celotne premije za pokojninsko in bolniško zavarovanje. Imeli so pravico do 5-odstotne udeležbe pri čistem dobičku podjetja. Za novoletno nagrado so dobivali še eno mesečno plačo z vsemi dokladami.²¹

Po izračunu povprečnih zaokroženih mesečnih zneskov mezd in plač za vse obdobje med dvema vojnama, ugotovimo, da lahko mezde uvrstimo v razpon od 500 do 1000 din mesečno, plače nameščencev od 1000 do 4500 din in več, plače direktorjev pa od 5000 do 50.000 din.

¹⁶ Glej op. 13.

¹⁷ F. Kresal: Razvoj Predilnice Litija. Litija 1961, str. 77.

¹⁸ Izračun na osnovi podatkov za ceno pšenice po podatkih Ljubljanske borze za blago in vrednote.

¹⁹ Slovenija 1945-1975. Zavod SR Slovenije za statistiko. Ljubljana 1975, str. 171.

²⁰ Pokojninski zavod za nameščence v Ljubljani, Letna poročila. Ljubljana 1924, 1936, 1940.

²¹ Arhiv predilnice Litija.

Osebni dohodek

Osebni dohodek v ožjem pomenu besede je prevzemal pomen plače v obdobju razvitejšega samoupravljanja, ko so prejšnje tarifne pravilnike zamenjali pravilniki o delitvi dohodka in osebnih dohodkov. To se je zgodilo v gospodarskih organizacijah leta 1958, v družbenih dejavnostih pa po letu 1965, ko je nehal veljati zakon o javnih uslužbencih. Osebni dohodek je zopet postal plača po letu 1990, ko je po zakonu o delovnih razmerjih to razmerje zopet postalo dvostranski odnos med delodajalcem in delojemalcem, čeprav delodajalec še ni bil točno definiran in znan. Delavci pri zasebnih delodajalcih so ves čas prejeli plače po kolektivnih pogodbah, čeprav so jih imenovali osebni dohodek.

Po koncu druge svetovne vojne, v obdobju administrativnega socializma in v razmerah povojne obnove so bili prejemki delavcev in nameščencev poenoteni z uredbami. Prejšnje razlike 1 : 12 za delavce in 1 : 16 za nameščence so zmanjšali. Centralno urejanje plač s predpisi pristojnih državnih organov je veljalo do leta 1952.²²

Z uredbo o urejanju zaslužkov delavcev in nameščencev v državnih in zasebnih gospodarskih podjetjih in ustanovah so leta 1950 razvrstili 154.000 delavcev v 9 tarifnih razredov po kvalifikacijah. Več kot tri četrtine delavcev je takrat napredovalo v višje razrede z zaslužki od 9 do 19 din na uro. Pomožno tehnično osebje, strokovno in tehnično osebje ter nameščenci s srednjo, višjo in visoko izobrazbo so bili razvrščeni v 10 tarifnih razredov z mesečno plačo od 2000 do 6000 din.²³ Uvedene so bile tako imenovane obračunske plače, nato pa plače po učinku ali po času z dodatki na leta in težavnost dela. Višina sklada za plače ni bila neposredno odvisna od poslovnega uspeha podjetja. Finančna sredstva za plače so bila centralno določena in dodeljena. Uveljavil se je tudi sistem prejemkov v naravi, s točkami in boni. Ti so večkrat predstavljali nad polovico sklada za plače, pokrivali pa so jih iz centralnih državnih skladov.²⁴

Po uvedbi delavskega samoupravljanja leta 1950 so delovne organizacije same sprejemale tarifne pravilnike; sprva, leta 1951, lečasne pravilnike o plačah. Po teh pravilnikih je bil zaslužek sestavljen iz stalne in gibljive plače, stalna plača pa iz osnovne in dopolnilne. Po zvezni uredbi o skupnem dohodku gospodarske organizacije iz začetka leta 1954 so sklad za plače še vedno določali centralni organi. Delovni kolektivi so imeli na področju sistema osebnih dohodkov zožene pravice. Tarifni pravilniki še vedno niso postali interno vprašanje delovnih organizacij. Pri njihovem sprejemanju je bilo potrebno soglasje družbene skupnosti in sindikata.

Leta 1954 je bila sprejeta uredba, ki je določala delež dobička, ki se je lahko razdelil na plače; ta delež je znašal od največ 65 % do 12,1 %. Ta sistem obračunskih plač in dobička je bil v veljavi do leta 1958.

²² Slovenija 1945-1975. Zavod SR Slovenije za statistiko, str. 33, 161.

²³ Službene novine 53/57, str. 1044, zakon o radnim odnosima.

²⁴ Slovenija 1945-1975. Zavod SR Slovenije za statistiko, str. 33-34.

Ob koncu leta 1957 so bili sprejeti novi zakonski predpisi o gospodarskem sistemu in osebnih dohodkih. Sprejet je bil zakon o delovnih razmerjih, ki je razširil samostojnost podjetja v urejanju medsebojnih razmerij in razdelitvi čistega dohodka na sklade. Delovni kolektivi so bili neodvisni glede določanja višine skladov. Svet proizvajalcev v občini je sicer imel možnost dajati delavskim svetom pripombe na delitev čistega dohodka, vendar so te pripombe imele samo moč priporočila.

Novi zakon o delovnih razmerjih iz leta 1961 je zavezoval delovne organizacije, da izdelajo svoje pravilnike o delitvi dohodka in osebnih dohodkih. Osební dohodek je bil delež v sredstvih, ki jih je gospodarska organizacija namenila iz čistega dohodka za osebne dohodke delavcev po osnovah in merilih, določenih v njenem pravilniku, ki so ga sprejemali delavci sami. Osební dohodek je bil odvisen od uspeha delavca na delovnem mestu, od uspeha delovne enote in od uspeha podjetja.

Spremenjeni zakon o delovnih razmerjih iz leta 1961 in druge zakonske spremembe so še bolj utrdili samostojnost podjetij. V delitvi čistega dohodka na sklade je bila s predpisi določena samo obveznost izločanja določenega deleža v rezervni sklad. Nov sistem je omogočal velike razlike osebnih dohodkov med podjetji. Organizacije, ki so dosegale večjo produktivnost in dobiček, so se odločale za povečanje osebnih dohodkov. Organizacije, ki so imele sicer slabše poslovne uspehe, so jim sledile. Rezultat teh deformacij je bil, da so osebni dohodki naraščali hitreje kot produktivnost.

Leta 1952 so osebni dohodki znašali 28 % narodnega dohodka; po gospodarskih reformah 1961 in 1965 se je povečal delež osebnih dohodkov v narodnem dohodku od 39 % na 45 %.²⁵

Družbeni dogovori in samoupravni sporazumi

Dohodek in posredno tudi osebne dohodke so urejali temeljni zakon o določanju in delitvi dohodka v delovni organizaciji iz leta 1968, XV. ustavno dopolnilo in tako imenovana delavska ustavna dopolnila iz leta 1971, ki so določala, da delavec, ki ustvarja dohodek, odloča tudi o njegovi delitvi, še posebej o presežku dela in razširjeni reprodukciji. Iz teh ustavnih dopolnil in ustave iz leta 1974 je izhajal zakon o združenem delu, ki je utemeljil temeljne organizacije združenega dela in novo opredelitev osebnega dohodka, ki se glasi: "Uresničujoč pravico dela z družbenimi sredstvi pridobiva delavec v temeljni organizaciji iz sredstev za osebne dohodke osebni dohodek, ki ustreza rezultatom njegovega dela in njegovemu osebnemu prispevku k rezultatom uporabljanja in gospodarjenja z družbenimi sredstvi ter je namenjen za zadovoljevanje njegovih osebnih potreb kot tudi za zadovoljevanje skupnih družbenih potreb, ki se na podlagi samoupravnega sporazuma oziroma zakona krijejo iz njegovega osebnega dohodka."

²⁵ Prav tam, str. 60.

Osnova za osebni dohodek delavca ni bilo več delovno mesto, pač pa uspešnost in zahtevnost njegovih nalog, del in opravil.

Medtem so se vedno bolj drastično izražale neupravičene razlike v osebnih dohodkih, ki niso bile rezultat uspešnosti, ampak deformacij v delitveni politiki.

V obdobju dogovorne ekonomije so delovne organizacije razporejale osebne dohodke v skladu s svojimi samoupravnimi splošnimi akti, ki so morali biti usklajeni z družbenim dogovorom o skupnih osnovah in merilih za urejanje odnosov pri pridobivanju in delitvi dohodka.²⁶ Praviloma sta v ta sistem posegali s številnimi intervencijskimi zakoni najprej zvezna in nato še slovenska vlada. Leta 1971 je bil sprejet družbeni dogovor o načelih in merilih za presojo skladnosti samoupravnih sporazumov o delitvi dohodka in osebnih dohodkov v gospodarskih organizacijah; tak dogovor je bil tudi za organizacije družbenih dejavnosti. Leta 1973 pa je izšel zakon o samoupravnem sporazumevanju in družbenem dogovarjanju o merilih za razporejanje dohodka in za delitev sredstev za osebne dohodke. Republiški odbor sindikatov je leta 1974 sprejel tako imenovano sindikalno listo, da bi odpravil nekatera nesorazmerja v delitvi osebnih dohodkov.

V iskanju boljših meril za nagrajevanje proizvodnih delavcev je bil leta 1981 sprejet družbeni dogovor o skupnih osnovah in merilih za oblikovanje in delitev sredstev za osebne dohodke in skupno porabo. Sklenili so ga Republiški svet Zveze sindikatov, Gospodarska zbornica in Izvršni svet SR Slovenije. Da bi uskladili osebne dohodke po posameznih gospodarskih dejavnostih, so bili sprejeti samoupravni sporazumi o obveznem primerjanju poslovnih rezultatov na temelju dogovorjenih kazalcev med sorodnimi organizacijami združenega dela. Temu je leta 1984 v delovnih organizacijah sledilo sprejemanje pravilnikov o razvidu del in nalog, pravilnikov o osnovah in merilih za razporejanje čistega dohodka in delitev sredstev za osebne dohodke in skupno porabo ter pravilnikov o ugotavljanju zahtevnosti, delovne uspešnosti in izračunavanju minulega dela.

Leta 1985 se je uveljavila metoda revaloriziranja nadomestil osebnih dohodkov, katerih osnova je bil dohodek preteklega leta. To je bil odgovor na vse hitrejšo nominalno rast osebnih dohodkov v razmerah rastoče inflacije.

V okviru uresničevanja družbenega plana SR Slovenije 1986 - 1990 je odbor za izvajanje družbenega dogovora o skupnih osnovah in merilih za samoupravno urejanje odnosov pri pridobivanju in delitvi dohodka vsako leto sprejel usmeritve in metodologijo za izvajanje tega dogovora.²⁷ Gospodarske organizacije so smele oblikovati sredstva za osebne dohodke glede na uspešnost svojega poslovanja, ki so ga ugotavljale s primerjanjem čistega dohodka in družbeno pričakovanega čistega dohodka. Pri konkretnem odločanju družbeno primerne obsega sredstev za bruto osebne dohodke je bilo potrebno upoštevati izhodiščno vrednost bruto plače, raven uspešnosti poslovanja ter doseženo izplačevanje povprečnih plač v

²⁶ F. Kresal: Osebni dohodek. Enciklopedija Slovenije 8. zvezek, Ljubljana 1994, str. 185-186; Vladka Komel: Pregled zakonodaje na področju plač v Republiki Sloveniji od leta 1987 dalje. Elaborat Ministrstva za delo, rkp.

²⁷ Uradni list (dalje UL) SR Slovenije, 20/44, 22.5. 1987, str. 1361-1387.

dejavnosti (branži) in v delovni organizaciji v preteklih šestih letih. Na podlagi podatkov iz periodičnih obračunov in zaključnih računov je odbor za izvajanje družbenega dogovora četrletno ugotavljal, ali so bile družbene usmeritve izpolnjene ali ne; izhodiščne vrednosti bruto osebnih dohodkov pa je ocenjeval vsak mesec.

Zamrznitve plač

Ker vsi ti metodološki in usmerjevalni ukrepi za urejanje osebnih dohodkov in skupne porabe niso bili dovolj uspešni, je vlada z več zakoni omejila obseg sredstev za osebne dohodke in skupno porabo, pa tudi višino osebnih dohodkov. Tako imenovana zamrznitev plač je trajala od oktobra 1987 do decembra 1988 in od decembra 1989 do julija 1990. Pri večini gospodarskih dejavnosti in za vse proračunsko financirane negospodarske dejavnosti so se lahko izplačevali osebni dohodki do višine, določene s samoupravnimi splošnimi akti, če so bili le-ti usklajeni z družbenim dogovorom.²⁸

Razen plač je zakon omejeval tudi sredstva skupne porabe ter sredstva za reprezentanco. Iz omejitve so bila izvzeta le sredstva za stanovanjsko gradnjo ter odpravnine, kasneje pa še sredstva regresa za letni dopust, jubilejne nagrade, darila otrokom delavcev in solidarnostne pomoči. Znesek za prehrano med delom je bil omejen na največ 25 % povprečne neto plače v gospodarstvu v zadnjem tromesečju. Zamrznitev plač in sredstev skupne porabe je pomenila, da so se ta sredstva v letu 1988 smela povečati za največ 140 %, kolikor naj bi znašala inflacija. Osnova za izračun so bile povprečne obračunane plače istega obračunskega obdobja preteklega leta. Za december 1989 in prvo polletje 1990 so izračunavali osnovo za plače po podobni metodologiji. Tako določena sredstva za plače so mesečno valorizirali za odstotek sprememb srednjega tečaja dinarja do marke na dan izplačila plač. Dobiček po zaključnem računu za leto 1989 je bil delavcem v nekaterih podjetjih izplačan v obliki delnic in obveznic.

Prehod v tržno gospodarstvo in kolektivne pogodbe

V prehodnem obdobju uvajanja tržnega gospodarstva, ki se je začelo z Zakonom o temeljnih pravicah iz delovnega razmerja z dne 6. oktobra 1989, so začele osebne dohodke oziroma plače urejati kolektivne pogodbe. Sistem je zaživel v praksi z uveljavitvijo prve splošne kolektivne pogodbe za gospodarstvo 1. septembra 1990.²⁹ Ta pogodba je določala izhodiščne plače za 9 tarifnih razredov, ki so se valorizirale z rastjo življenjskih stroškov oziroma le za del te rasti (t. i. eskalacijska klavzula). Do 25. julija 1992 je bilo sklenjenih še 17 panožnih kolektivnih pogodb. Veljavnost tarifnega dela splošne kolektivne pogodbe je bila

²⁸ UL SFRJ, 75/43, 15.11. 1987; 87/43, 31.12. 1987; 24/54, 27.4. 1988; 31/54, 15.5. 1988; 32/54, 18.5. 1988; 87/45, 27.12. 1989; 20/46, 13.4. 1990; UL SR Slovenije 87/45, 27.12. 1989; 20/46, 13.4. 1990.

²⁹ UL Republike Slovenije 31/46, 24.8. 1991; 11/3, 29.2. 1993; 39/34, 15.7. 1993.

z aneksi podaljševana do leta 1994, dopolnjena in popravljena z novimi izhodiščnimi plačami. Začetno izvajanje kolektivnih pogodb je pokazalo, da so sindikati in predstavniki delodajalcev sklepali kolektivne pogodbe, v katerih so bile določene razmeroma visoke izhodiščne plače, ki jih nato v posameznih podjetjih niso mogli vedno izplačati in je prihajalo do številnih sporov in tudi stavk.

Kolektivna pogodba za negospodarske dejavnosti³⁰ je bila sprejeta 27. septembra 1991. Podpisali so jo sindikati in izvršni svet (vlada). Pogodba ima 9 oziroma 12 tarifnih razredov. Izhodiščna plača za 1. tarifni razred je bila določena v višini 58 % povprečne mesečne plače v gospodarstvu, za najvišji 9. razred pa v višini 175 % (dodatni trije tarifni razredi za nosilne poklice so bili ovrednoteni z 20-odstotno višjo vrednostjo). Vlada zaradi finančnih težav ni izplačevala plač v tej višini. V letu 1993 je izvedla samo delen poračun. 29. oktobra 1992 je bila sklanjena nova kolektivna pogodba, ki je določala izhodiščno plačo za 1. tarifni razred v višini 22.660 SIT in tako eskalacijsko formulo, kot je bila v kolektivni pogodbi za gospodarstvo. 21. junija 1993 je bila sklenjena nova kolektivna pogodba z izhodiščno plačo 26.000 SIT, 22. februarja 1994 pa aneks k tej pogodbi, ki je določal izhodiščno plačo 27.560 SIT.³¹

Na področju proračunsko financiranih dejavnosti so bile višine plač zagotovljene s sklepom izvršnega sveta 16. oktobra 1991,³¹ z zakonom o delavcih v državnih organih³² iz leta 1990, 1991 in 1993, z zakonom o plačah delavcev v javnih vzgojnoizobraževalnih zavodih 14. aprila 1992 in 9. julija 1993,³³ z zakonom o plačah sodnikov ustavnega sodišča in z zakonom o sodniških plačah in drugih prejemkih iz leta 1993.³⁴

Tudi v sistem kolektivnih pogodb je vlada posegala z intervencijskimi zakoni in omejevala pogodbeno določene plače. Vzrok za takšno ravnanje so bile običajno visoke izhodiščne plače, ki jih številno podjetja niso mogla izplačevati, in hitro povečevanje plač v podjetjih, ki so to zmogla. Od sprejema prve kolektivne pogodbe leta 1990 do 26. marca 1993 je vlada trikrat z zakonom zamrznila oziroma omejila višino plač, sredstev za prehrano, regres za letni dopust in jubilejne nagrade. Omejitve so trajale od 30. junija 1990 do februarja 1992 in nato še od februarja do junija 1993. Kjer so bile plače določene z zakonom, so izplačevali plače v skladu s svojim zakonom, ne glede na določila kolektivne pogodbe.

Zagotovljena preskrba, potrošniške nakaznice, boni

Do leta 1952 je plače določala država in delavci enake kvalifikacije so imeli enake plače. Del plače so prejeli v naravi po sistemu zagotovljene preskrbe z

³⁰ UL Republike Slovenije 18/1, 11.10. 1991.

³¹ UL Republike Slovenije 20/1, 24.10. 1991.

³² UL SR Slovenije 15/48, 20.4. 1990.

³³ UL Republike Slovenije 16/2, 31.3. 1992.

³⁴ UL Republike Slovenije 10/3 24.2. 1993.

živili in glavnimi potrošnimi industrijskimi izdelki po znižanih cenah (na karte in pozneje na industrijske bone). Življenje na karte so delavci živeli deset let. Racionirana in zagotovljena preskrba z osnovnimi življenjskimi potrebščinami je bila uvedena še pred drugo svetovno vojno, med vojno je dosegla največji obseg, po njej je trajala vse do oktobra 1951. Preko zagotovljene preskrbe so dobili blago vsi zaposleni delavci in uslužbenci ter člani njihovih družin. Odvisno od vrste poklica in starosti je pripadala potrošnikom različna količina živil na živilske karte. Nekateri najpomembnejši industrijski izdelki so se delili po industrijskih točkah, ki so se določale po kategorijah potrošnikov. Odrasli so dobili letno po 140 do 160 in otroci po 60 do 80 točk. V zagotovljeno preskrbo po znižanih cenah so sodila osnovna živila (moka, kruh, meso, olje in druge maščobe, mleko, sladkor), od industrijskih izdelkov so prodajali na potrošniške karte tkanine in konfekcijo, nogavice, trikotažo in obutev. Za te izdelke je bilo treba dati poleg denarja tudi določeno število točk. Za 1 m bombažnega blaga je bilo treba odšteti 10 točk, za 1 m volnenega blaga 30 točk, za moško obleko 48 točk, za 1 par delavskih čevljev 40 točk, za ženske čevlje 36 točk in 10 točk za moško srajco. Razen rednih potrošniških kart so bile za udarnike še dopolnilne karte in dodatek k plači. Za udarnike je bilo do leta 1951, ko je prenehala ta stimulacija, proglašanih okrog 55.000 delavcev (več kot tretjina). Od oktobra 1951, ko je bila ukinjena zagotovljena preskrba z živili po znižanih cenah, so upravičenci prejeli nadomestilo v denarnem znesku. Za nakup industrijskih izdelkov pa so namesto kart prejeli industrijske vrednostne bone, ki so jih za del zaslužka (27 % plače) izplačevali do konca leta 1952. Z boni, eden je bil vreden 4 dinarje, se je kupovalo industrijsko blago z 80-odstotnim popustom. Bone so prejeli vsi prejšnji upravičenci potrošniških kart. Zagotovljena preskrba po znižanih cenah je predstavljala del plače; občutno zvišanje plač leta 1952 ni pomenilo tudi realnega zvišanja, povedano drugače: plače do leta 1952 niso bile tako nizke, kot so nominalno izgledale.³⁵

Rast plač in kupna moč

Od leta 1952, ko je bil izveden prehod na sistem obračunavanja plač po podjetniških tarifnih pravilnikih in udeležbo delavcev pri dobičku, so se plače vse bolj večale. Letne stopnje rasti so bile v teh letih večje kakor v prvih povojnih letih, saj so se vsako leto povečale za 10 % in več; zastoji plač pa so bili v letih 1954 do 1958. Do največjega povečanja je prišlo v letih 1964 in 1966, in sicer 32 % letno. V naslednjih letih je bila rast osebnih dohodkov manjša. Ponovno se je povečala od 1970 do 1980, in sicer s stopnjo rasti 19,8 % letno, od 1983 do 1985 je znašala 42,1 %, 68,9 % in 77 %, nato je stopnja rasti presegla 100 % letno, decembra 1988 je znašala 20 % mesečno.³⁶

³⁵ Glej op. 24.

³⁶ Jugoslavija 1918-1988. Savezni zavod za statistiku, Statistički godišnjak, Beograd 1989, str. 77.

Povprečni osebni dohodki so se zelo razlikovali po dejavnostih, tudi v prvih povojnih letih. Ker je imela prednost industrializacija, so bile takrat najvišje plače v industriji in prometu, v posameznih letih tudi v gradbeništvu. Zaradi takratne pomembnosti so imeli najvišje plače delavci v rudnikih, metalurgiji, težki kovinski industriji ter grafični delavci. K velikim osebnim dohodkom v teh dejavnostih je prispevalo tudi nadurno delo ter dodatki udarnikom, ki jih je bilo zlasti veliko med rudarji. Kasneje se je raven osebnih dohodkov po dejavnostih spreminjala. V negospodarskih dejavnostih so imeli zaradi višje kvalifikacijske strukture najvišje plače in so do 25 % presegali povprečje, po letu 1962 so se razlike zmanjšale in 1974 so presegale povprečje komaj še za 10 %. Do 1962 je bilo razmerje med osebnimi dohodki nekvalificiranih delavcev in delavcev z visoko izobrazbo 1 : 2,76, potem se je to razmerje zmanjšalo in je bilo najnižje leta 1974. Najbolj so se povečali osebni dohodki priučenih, nekvalificiranih in kvalificiranih delavcev, najmanj pa delavcev z visoko izobrazbo.

Ob uvedbi enotnih tarifnih razredov leta 1950 so povprečne mesečne plače znašale okrog 4000 din, do leta 1961 so se zvišale na 27.200 in so leta 1965, ko je bila izvedena denominacija 1 : 100, znašale 623 takratnih novih dinarjev. Do 1970 so se plače podvojile in so znašale 1376 din; te plače so se zopet podvojile prej kot v štirih letih in so 1974 znašale 2815 din; zopet so se podvojile prej kot v štirih letih in so leta 1978 znašale 5903 din. V naslednjem obdobju je bila stopnja rasti plač že občutno večja, podvojile so se že v treh letih in so 1981 znašale 11.404 dinarje; v naslednjih treh letih so se zvišale za dvainpolkrat in so 1984 znašale 27.762 din; naslednje leto so se že podvojile in leta 1985 znašale 54.967 din; od tu dalje pa je bila inflacijska spirala že tako velika, da prikazovanje letnega povprečja ni več realno, ker so bile razlike prevelike že med plačami v posameznih mesecih.

Velika nominalna rast osebnih dohodkov je v 70 % šla na račun višjih življenjskih stroškov, ki so naraščali od 1955 do 1964 po 7,9 % letno, od 1965 do 1974 po 16,9 %, potem pa po 20 %, 40 % in 70 % leta 1985, sledila je letna stopnja rasti preko 100 %, 1988 na primer 140 %, decembra 1989 20 % mesečno. Povprečna letna rast realnih osebnih dohodkov je bila le 5-odstotna in je bila izdatnejša do leta 1964. Zaradi zadrževanja osebnih dohodkov in visoke rasti življenjskih stroškov, je prišlo do zniževanja realnih vrednosti osebnih dohodkov.³⁷

Kupna moč plače se je večala. Količine posameznih živil in drugih izdelkov, ki jih je potrošnik lahko kupil za enodnevno povprečno plačo, so se v obdobju od 1956 do 1974 povečevale takole: leta 1956 je bilo moč nabaviti za enodnevno plačo 5,8 kg kruha (pred vojno 6 kg), leta 1974 pa 27 kg; ali 2 kg govedine leta 1956 (pred vojno 3 kg), leta 1974 pa 3,7 kg; ali 1,4 l olja leta 1956 in 9,8 l leta 1974; ali 15 l mleka leta 1956 in 29,4 l leta 1974; ali 3,3 kg sladkorja leta 1956 in 16,1 kg leta 1974; ali 0,2 kg kave leta 1956 in 1 kg leta 1974. Za 1 m blaga je bilo treba delati leta 1956 8 dni, leta 1974 manj kot 2 dni; za moške delavske

³⁷ Prav tam.

čevlje 6 dni (pred vojno 10 dni), potem 2 dneva; za 1 t lignita 3 dni, potem 2 dneva; za kavč 3 mesece, potem 14 dni; za električni štedilnik leta 1956 2,5 meseca, leta 1974 samo še 14 dni. Delež hrane se je v skupni vrednosti življenjskih stroškov ves čas zniževal. Do leta 1955 je njen delež predstavljal nad polovico stroškov, po letu 1975 pa le še tretjino življenjskih stroškov.³⁸

France Kresal

LÖHNE UND GEHÄLTER AUF SLOWENISCHEM BODEN VON DER NOVELLE DER
GEWERBEORDNUNG IM JAHRE 1885 BIS HIN ZU DEN KOLLEKTIVVERTRÄGEN IM
JAHRE 1991

Z u s a m m e n f a s s u n g

In der Abhandlung wird die Entwicklung der Lohnverhältnisse bis hin zu den geregelten Arbeitsverhältnissen, des Gesetzes über die Novelle der Gewerbeordnung im Jahre 1885, das die Auszahlungsweise der Löhne und andere Arbeitsbedingungen sowie den grundlegenden Arbeiterschutz festlegte, bis hin zu den Kollektivverträgen im Jahre 1991 aufgezeigt, als nach 40 jähriger Entwicklung der Arbeiterselbstverwaltung das assoziative Arbeitsverhältnis wieder ein zweiseitiges Verhältnis zwischen dem Arbeiter und dem Arbeitgeber wurde.

In der Abhandlung ist die Entwicklung der Lohnsysteme und der Gehälter sowie sind zahlreiche Angaben über die Arbeiterlöhne und Gehälter der Angestellten auf slowenischem Boden der letzten 100 Jahre aufgezeigt. Mit zahlreichen Beispielen sind reelle Lohnwerte und Lohngehälter dargestellt, wie z.B. der Vergleich, daß im Jahre 1889 ein Arbeiter auf slowenischem Boden für einen Tagesdurchschnittslohn 9 Kg Weizen kaufen konnte, nach 5 Jahren ein Kilogramm mehr und vor dem Kriege ungefähr 14 Kg, nach dem Kriege im Jahre 1923 wieder so viel wie vor 30 Jahren und erst im Jahre 1929 wieder 15 Kg; diese Menge erreicht vor dem zweiten Weltkrieg wiederholt das Niveau vor dem ersten Weltkrieg. Nach dem zweiten Weltkrieg konnte er im Jahre 1953 wieder 15 Kg Weizen täglich kaufen, 40 Jahre später dagegen fast 80 Kg Weizen.

³⁸ Slovenija 1945-1975, Zavod SR Slovenije za statistiko, str. 173.